

**ПСИХОЛОГІЧНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ
ПОДРУЖНІХ КОНФЛІКТІВ ТА ЇХ НАСЛІДКИ**

**PSYCHOLOGICALLY-LEGAL FEATURES
OF MARITAL CONFLICTS AND THEIR CONSEQUENCES**

Дяковський О.С., к.ю.н.,
викладач кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Романюк Л.В., д.психол. н.,
професор кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін
Державний податковий університет
професор кафедри педагогіки і психології
Київський національний економічний університет

Подружні конфлікти є однією з найбільш поширених проблем, що виникають у стосунках та впливають як на емоційний стан партнерів, так і на загальну якість сімейного життя. Стаття присвячена дослідженню головних аспектів формування конфліктних ситуацій у подружніх стосунках, із наголосом на важливості комунікації та взаєморозуміння як базових чинників їх подолання. Встановлено, що суперечки часто виникають через нездатність висловити власні потреби, незрозуміння емоцій та думок партнера або ігнорування особливостей його сприйняття. Відсутність відкритого діалогу та накопичення образ з часом підвищують рівень напруги у відносинах, що може призвести до ескалації конфлікту.

У роботі також наголошується на важливості звернення до психолога за професійною допомогою у випадках, коли конфлікти стають регулярними та не піддаються самостійному врегулюванню. Консультація з кваліфікованим фахівцем дозволяє подружжю виявити приховані причини напруження, змінити деструктивні моделі поведінки та розвинути ефективні навички комунікації. Автори зазначають, що звернення до психолога є не ознакою слабкості, а проявом відповідального ставлення до стосунків та прагнення до їх покращення. Розглянуто причини конфліктів у міжнаціональних родинах, вивчено проблематику впливу таких факторів як кар'єрний розвиток, диференційовані життєві орієнтири. Подружжя різної національності частіше виявляють негативні реакції в конфліктах, на відміну від подружжя однієї національності. Робота над вдосконаленням комунікації, відкритість до діалогу та, за потреби, звернення за професійною допомогою є ключовими елементами у збереженні гармонійних стосунків, адже дозволяє не лише уникати конфліктів, а й забезпечувати розвиток та зміцнення подружнього зв'язку.

Ключові слова: комунікація, конструктивний діалог, подружні конфлікти, психологічна консультація, фрустрація, персональні дані, згода на обробку персональних даних, інформація.

Marital conflicts are one of the most common problems that arise in relationships and affect both the emotional state of partners and the overall quality of family life. The article is devoted to the study of the main aspects of the formation of conflict situations in marital relations, with an emphasis on the importance of communication and mutual understanding as the basic factors for overcoming them. It is established that disputes often arise due to the inability to express one's own needs, misunderstanding of the partner's emotions and thoughts, or ignoring the peculiarities of his or her perception. The lack of open dialogue and the accumulation of resentment over time increase the level of tension in the relationship, which can lead to an escalation of the conflict.

The paper also emphasizes the importance of seeking professional help from a psychologist in cases where conflicts become regular and cannot be resolved on their own. Consultation with a qualified professional allows spouses to identify hidden causes of tension, change destructive behavioral patterns, and develop effective communication skills. The authors note that going to a psychologist is not a sign of weakness, but a manifestation of a responsible attitude to relationships and a desire to improve them. The causes of conflicts in interethnic families are considered, and the problems of the influence of such factors as career development and differentiated life orientations are studied. Spouses of different nationalities are more likely to show negative reactions in conflicts, as opposed to spouses of the same nationality. Working to improve communication, openness to dialogue, and, if necessary, seeking professional help are key elements in maintaining harmonious relationships, as they not only avoid conflicts but also ensure the development and strengthening of marital bonds.

Key words: communication, constructive dialogue, marital conflicts, psychological counseling, frustration, personal data, consent to the processing of personal data, information.

Актуальність теми. Подружні стосунки є однією з найскладніших і водночас найважливіших форм міжособистісних взаємин, які впливають на психологічне благополуччя кожного з партнерів, їхнє самопочуття та якість життя загалом. Однак, навіть найбільш гармонійні стосунки не застраховані від виникнення конфліктів. Подружні конфлікти є невід'ємною частиною спільного життя, адже вони часто виникають через розбіжності в цінностях, потребах, очікуваннях, а також через зовнішні стресові фактори. Однією з ключових причин подружніх конфліктів є комунікаційні бар'єри, які ускладнюють взаєморозуміння між партнерами. Недостатнє або неправильне спілкування може спричинити емоційну дистанцію, невдоволення, і навіть поглиблення конфлікту. До комунікаційних бар'єрів відносять, зокрема, невміння активно слухати, використання деструктивних форм спіл-

кування (критика, звинувачення, сарказм), а також вплив стереотипів та упереджень, які формуються у процесі соціалізації.

Труднощі у спілкуванні в подружніх стосунках мають серйозні наслідки для обох сторін. Вони можуть призводити до хронічного емоційного стресу, зниження рівня довіри, взаємної підтримки та емпатії, а також впливати на фізичне та психологічне здоров'я партнерів. У крайніх випадках, нерозв'язані конфлікти завершуються розривом стосунків або розлученням.

Так, після спаду, що прослідковувався у перший рік повномасштабного вторгнення, два роки поспіль стабільно зростає кількість розлучень. Зокрема, 15 578 розірвань шлюбів було зареєстровано за перші шість місяців 2024 року, що у 1,5 рази більше за відповідний період минулого року та на 18% більше, ніж за перше пів-

річчя 2021 року [1]. Більше того, стрімко підвищується кількість випадків домашнього насилля. Від початку 2024 року в Україні відкрили 8185 кримінальних проваджень, що на 80% більше, ніж у 2023-му році [2]. Цілком невтішна статистика свідчить про потребу детального аналізу причин подружніх конфліктів та пошуку оптимальних способів їх врегулювання на початковому етапі. В цьому контексті цінними є роботи Багнета Н. [3], Бужинська С. М., Губанова О. В. [4], Коваленко А. [2], Цимбалюк І. М. [5].

Мета роботи: дослідити психологічно-правові особливості подружніх конфліктів та їх наслідків з метою розробки рекомендацій у даній сфері.

Вклад основного матеріалу. Феномен комунікативної діяльності – різноплановий та багатогранний, про що свідчить низка присвячених йому досліджень у філософії, психології, педагогіці. Відповідно, наука пропонує цілу плеяду визначень концепту «спілкування», при цьому дефініції, запропоновані вітчизняними і зарубіжними вченими, як правило не суперечать одна одній, а лише доповнюють. Так, Шепеленко Т. у своїй роботі говорить про те, що спілкування слід розглядати як ідентифіковану категорію діяльності, тому що воно присутнє в будь-якому її виді як елемент, тоді як саму ж діяльність можна розглядати як необхідну умову спілкування [6, с. 376]. Із вказаного виходить, що взаємозв'язок діяльності та спілкування полягає в тому, що за рахунок комунікації діяльність власне організовується.

Цікаве і досить об'ємне за своїм змістовним наповненням пропонує визначення Кіслюк Д. В. На його думку, комунікація – це природно-соціальний феномен, явище глобально-космічного виміру, що є загальним відображенням симбіозу складних, багаторівневих процесів пересування будь-чого та будь-кого у часі й просторі, у тому числі, кодів і символів штучно-природного походження всіх форм буття, які містять в собі інформацію [7, с. 2].

У наукових посібниках із психології спілкування завжди транслюється, по-перше, як складний та багатоплановий процес, що полягає у встановленні й розвитку контактів між людьми, яке виникає на основі потреб і спільної діяльності та включає в себе обмін інформацією, сприймання та розуміння іншого; по-друге, це взаємодія суб'єктів через знакові засоби, викликана потребами спільної діяльності та спрямована на значимі зміни стану, поведінки партнера.

Низка дослідників схильні розрізняти міжособистісні комунікації та процеси соціальних комунікацій у тому плані, що міжособистісна комунікація – процес цілеспрямованого чи випадкового обміну повідомленнями між двома чи кількома партнерами, а соціальні комунікації – це взаємодія невеликої кількості комунікаторів, які мають змогу бачити, чути, торкатися одне одного, легко здійснювати зворотний зв'язок. У визначенні міжособистісних комунікацій важливими є два моменти:

1) процес обміну, апелювання один до одного як ознака безпосередньої взаємодії людей;

2) повідомлення, інформація як предмет обміну, передачі суб'єктивного досвіду від одного суб'єкта до іншого.

Не даремно, більшість психологів-практиків зводять причину подружніх конфліктів саме до непорозуміння, спричинених комунікаційними бар'єрами. Дослідження внутрішньо-сімейних стосунків показують, що можна виділити низку особливостей, які впливають на спілкування подружжя. Сімейні взаємини тим кращі, чим більше саморозкриття подружжя у спілкуванні; за наявності великої кількості спільних очікувань і установок; високого рівня невербальної комунікації; постійного підтвердження своєї подібності у сприйнятті подружніх ролей; наявності глибокого взаєморозуміння та ін. Відсутність подібної налагодженої системи міжособистісного спілку-

вання у родині призводить, як правило, до сімейних конфліктів [3, с. 189].

Потенційне виникнення подружніх конфліктів пов'язане з різними аспектами життя сім'ї: матеріальними проблемами, прийняттям відповідальності за життя сім'ї, розподілом домашніх обов'язків, вихованням дітей, проведенням дозвілля, взаємодією з друзями/родичами та багатьма іншими [4, с. 136]. Ставлення до них часто пов'язане з ціннісними орієнтаціями подружжя.

Зазвичай, у незначних сімейних конфліктах слов'янських родин прослідковується поступливість чоловіків, що часто допомагає запобігти відкритій фазі суперечки. Подібного роду тенденція може мати різні причини. Це і звичка підкорятися матері в сім'ї, жінці-педагогу в дошкільній та шкільній освіті, небажання брати відповідальність за проблеми сім'ї, особливості емоційної сфери тощо. Характерна у частини сімей наявність заборон на прояви почуттів у вихованні хлопчиків призводить до виникнення в них труднощів у прояві емоцій, до прагнення уникати конфліктних ситуацій або виходити з них якомога швидше, нехай і шляхом поступок. Чоловіки складніше переносять образи, звинувачення, сльози дружини. Їм легше поступитися і зробити крок до примирення, ніж тривало перебувати в емоційно напруженій ситуації. Емоційність жінок та їхні більш виражені вербальні здібності роблять подружні конфлікти більш дискомфортними для чоловіків. Можливо, це також пов'язано з дотриманням соціальних правил і зразків («якщо жінка вина – попроси в неї вибачення»).

Комунікативні бар'єри є однією з головних причин непорозуміння та конфліктів у міжнаціональних парах. У сучасному глобалізованому світі все більше людей знаходять партнерів за межами своєї національної культури. Звісно, це відкриває величезні можливості для розвитку стосунків, але водночас створює виклики, пов'язані з культурними та мовними відмінностями. Одним із ключових бар'єрів є лінгвістичний, коли партнери не можуть повністю зрозуміти один одного через різні рівні володіння спільною мовою або навіть через відмінності в інтерпретації окремих слів та виразів. Навіть мінімальне непорозуміння може стати джерелом конфлікту, якщо його вчасно не вирішити.

Ще одним важливим аспектом є культурні відмінності, які впливають на сприйняття світу, традиції, цінності та поведінкові моделі. Наприклад, у деяких культурах відкритий прояв емоцій вважається нормою, тоді як в інших це може сприйматися як надмірна експресія або навіть агресія. Різниця в очікуваннях щодо гендерних ролей, сімейних обов'язків чи способів виховання дітей також може спричиняти конфлікти. Крім того, стереотипи та упередження щодо певних національностей можуть заважати партнерам побудувати довіру та гармонійні стосунки. Іноді вони впливають навіть на сприйняття намірів партнера, що поглиблює напруження у стосунках.

Досить часто причиною конфліктів у міжнаціональних сім'ях є порушення рольових очікувань подружжя, розбіжності в питаннях виховання дітей, стосунків із родичами та друзями, а також неузгодженість норм поведінки, зумовлених національними особливостями. Рівень конфліктності в міжнаціональних сім'ях вищий, ніж у мононаціональних сім'ях. Чоловіки у своїх реакціях активніші, ніж дружини (за винятком поглядів щодо фінансів і під час прояву ревності). У міжнаціональних сім'ях за взаємодії подружжя в конфліктах подружжя виявляє негативні реакції в усіх сферах взаємовідносин. Значущі розбіжності між подружжям виявляють у ситуаціях, пов'язаних із родичами та друзями, з питань виховання дітей, прояву автономії, неузгодженості норм поведінки, ревності і ставлення до грошей. Конфлікти між родиною, члени якої є представниками різної національності частіше трапляються у сім'ях, де є несприятлива емоційна ситуація

та більше причин для конфліктів, де одна сторона слабо поінформована про національні особливості іншої, не зважає на них, рідко намагається домовитися мирно в разі виникнення розбіжностей.

Значимість (і для чоловіків, і для жінок) сфер професійного життя, навчання та освіти, з одного боку, може призводити до зіткнення їхніх інтересів (конфліктів), оскільки вони вимагають часу, сил, матеріальних ресурсів, забираючи їх у сім'ї; з іншого боку, такий збіг інтересів може сприяти взаєморозумінню та співпраці в подружжі. Однією з форм сучасної сім'ї є бікар'єрна сім'я, в якій однаково значущими визнаються професійні інтереси чоловіка і дружини. Шанобливе ставлення до професійних планів одне одного, терпимість, розуміння, взаємна допомога і підтримка дають змогу подружжю успішно поєднувати цінності сім'ї та побудови кар'єри. Подібний спосіб формування подружніх стосунків дає змогу зберегти інтерес одне до одного, що може бути проблемою для подружжя, зосередженого тільки на сім'ї.

Конструктивним та раціональним методом врегулювання конфліктів між подружжям, незалежно від причин його походження, є звернення за допомогою до психолога. Проте, навіть в даному випадку, успішність консультацій та сесій напряму залежить від ефективності комунікації. Так, особливою формою спілкування в даному випадку являється комунікація між психологом і клієнтом, яку можна описати як складний і багаторівневий процес, що відбувається на різних рівнях: вербальному, так і невербальному. Фахівець завжди повинен відстежувати та інтерпретувати не лише слова, а й невербальні повідомлення клієнта, багато з них мають глибокий зміст. Коли є розбіжність між словами і не лексичними показниками, то слід зосередитися на останньому. Невербальні засоби іноді можуть бути способом встановити зв'язок з тими, хто не хоче або не відчуває себе в стані говорити в даний момент. Опустити руки, схрестити руки, дивитися в підлогу – це нормально, коли це відмічається та інтерпретується психологом. При інтерпретації необхідно враховувати контекст і вербальний обмін, а не слідувати заздалегідь заготовленими шаблонами.

Консультанту під час розмови слід дивитися на клієнта, а не убик, інакше у співрозмовника може виникне відчуття, що його погано та не уважно слухають. Оптимальне просторове розташування під час розмови виглядає наступним чином: консультант і клієнт сидять під кутом, трохи навскіс – якнайкраще сприяє тому, що вони знаходяться в полі зору один одного, але клієнт має можливість дивитися убик, не відводячи спеціально очей і не нав'язуючи себе співрозмовнику. Професіоналу слід стежити за своїм виразом обличчя. Найкраще, якщо на обличчі можна прочитати доброзичливість й зосередженість. Але тим, хто тільки починає працювати, варто спеціально поспостерігати за собою перед дзеркалом, вибрати той вираз, який найбільше підходить до ситуації консультування, відчуття його на своєму обличчі.

Буває, що у процесі розмови психолог відчуває розгубленість, не знає, що робити далі, що сказати, особливо коли мова йде про гострі сімейні конфлікти, ускладнені кількома чинниками. Часто це виникає у ситуаціях, коли клієнт плаче, охоплений якоюсь сильною емоцією чи агресивно сперечається з консультантом. Незалежно від ситуації вираз обличчя та голос не повинні видавати розгубленості чи непорозуміння. Вираз спокою і впевненості на обличчі професіонала сам по собі має психотерапевтичний ефект, сприяючи відчуттю, що все нормально, нічого страшного або надзвичайного не відбувається, з усім цим можна впоратися [8].

Звичайно, поза консультанта не повинна бути напруженою чи закритою. Відчуття напруженості може виникнути, якщо консультант сидить на краю стільця, або якщо його руки з напругою стискають ручки крісла,

або ж просто в тому, як він сидить, буде щось незвичне чи неприродне. Закритість пози зазвичай пов'язується зі схрещеними руками чи ногами [5, с. 134]. Думка щодо відстороненості психолога може виникнути, якщо він надто далеко відкидається на кріслі або відсувається від клієнта. Але не варто і надто близько присуватися до співрозмовника або сидіти на кріслі, нахилившись прямо вперед, така поза може викликати відчуття тиску та порушення особистісного простору.

Консультант та клієнти перебувають під час розмови у своєрідному тілесному контакті, правильне застосування якого може підвищити ефективність консультативного процесу. Зазвичай це виявляється у тому, що з глибокої залученості до розмови клієнт, не усвідомлюючи цього, починає дзеркально відбивати позу і поведінку консультанта [9]. Так, якщо психолог напружений, відчуття напруги та невпевненості передається і співрозмовнику, який неусвідомлено приймає позу, аналогічну до пози консультанта. Відповідно, можемо узагальнити, що невербальна комунікація має декілька основних модальностей (різновидів): кіно- і non-sic (за допомогою різних рухів тіла). Сюди відносяться міміка, жести, поза, погляд, контакт очей.

На цьому етапі слід зазначити, що існує людська і нелюдська комунікація. Людську комунікацію можна класифікувати як вербальну, невербальну, про що наголошувалося вище, а також письмову, усну та інші форми електронної комунікації. Нелюдська комунікація включає в себе комунікацію тварин, взаємодію між рослинами, грибами та бактеріями тощо. Виходячи з вищесказаного, можливими відповідями на питання що саме слід вважати комунікацією можуть бути: передача, обмін думками, повідомлення або інформацією за допомогою мови, сигналів, знаків, писемності чи поведінки. Існує багато типів і різновидів комунікації, залежно від використовуваного середовища або способу обміну інформацією. Наприклад, спілкування може здійснюватися через інтернет, телефон, мобільні телефони, спів, танці, мову жестів, дотик і зоровий контакт, мову тіла і навіть манеру одягатися. Все це формує типи комунікації, які наразі існують [10].

Щоб подолати комунікативні бар'єри, важливо розвивати емпатію, відкритість до діалогу, готовність до навчання і прийняття нової культури. Спільне вивчення мов, обмін культурними традиціями та прагнення зрозуміти один одного можуть стати ключем до гармонії у міжнародних стосунках.

Вищесказане транслює, що комунікація – це те, що люди роблять щодня в різний спосіб і за допомогою різних засобів. Тобто, сучасна людина спілкується різними способами, такими як усне мовлення, використання телефонів, блоги, телебачення, мистецтво, жестикуляція, міміка та жести рук і тіла. Вказане може відбуватися в закритих, так би мовити інтимних умовах або на великих відстанях. Спілкування та взаєморозуміння є чинені найбільш важливим показником щасливого шлюбу. Задоволеність або незадоволеність (фрустрація) цих потреб справляє серйозний вплив не тільки на особистісний, а й на соціально-психологічний розвиток людини. Вміння слухати, здатність бути почутим дає змогу вибудовувати довготривалі конструктивні стосунки, у зв'язку з цим, вирішення будь-яких конфліктів вбачаємо у першочерговій потребі налаштування правильної комунікації самостійно або ж силами кваліфікованого сімейного психолога.

Не вирішення сімейного конфлікту є фактором для можливих юридичних спорів. Зазвичай розлучення відбувається за допомогою суду котрий вирішує справу щодо розірвання шлюбу та як наслідок сторони отримують судові рішення котре набуває законної сили через проміжок часу після строку на апеляційне оскарження.

Можна також відмітити, що в деяких випадках розірвання шлюбу відбувається через відділи реєстрації актів цивільного стану. Інколи зустрічаються випадки припи-

нення шлюбних відносин та проживання окремо сторін знаходячись в зареєстрованому шлюбі. Особливість вибору органу до якого необхідно звернутися за розлученням залежить від наявності в подружжя дітей, тобто за наявності дітей розлучення можливо тільки через суд та з урахуванням фактору наявності дитині більше одного року.

Основними причинами розлучення котрі враховують правники під час написання позовних заяв є: різні характери та погляди на сімейне життя, відсутність взаєморозуміння та взаємних інтересів, припинення шлюбних відносини, відсутність у подружжя взаємоповаги одне до одного та спільного побуту, взаємних прав та обов'язків.

Варто зазначити, що національне законодавство дозволяє застосування інституту примирення під час розгляду справи про розірвання шлюбу. В свою чергу застосування даного права залежить від волевиявлення сторін спору та необхідності у залученні психолога та правника до процедури примирення.

Додатково варто звернути увагу на необхідність збереження інформації, що містить персональні дані під час проведення процедури примирення та отримання згоди на обробку та використання персональних даних для забезпечення дотримання законності.

Висновки. Комунікація відіграє першочергову роль у формуванні та розвитку подружніх конфліктів, оскільки саме через неї партнери обмінюються емоціями, думками

та очікуваннями. Аналізуючи психологічні особливості подружніх конфліктів можна стверджувати, що основні причини їх виникнення часто криються у невмілому або неефективному спілкуванні. Непорозуміння, обумовлені відсутністю відкритого діалогу, спотвореним сприйняттям слів чи дій партнера, або нездатністю висловити власні потреби та емоції, формують ґрунт для ескалації напруження. Крім того, неспроможність подружжя враховувати індивідуальні психологічні особливості одне одного може посилювати конфліктні ситуації. З огляду на це, вдосконалення комунікативних навичок, розвиток емпатії та навчання конструктивному вирішенню конфліктів є ключовими напрямками профілактики та подолання напруження у подружніх стосунках.

Таким чином, комунікація не лише сприяє гармонізації стосунків, але й є базовою передумовою для запобігання конфліктам та збереження взаєморозуміння у подружжі. Також з юридичної складової необхідно розширити строки примирення сторін із застосуванням етапу врегулювання сімейних відносин за участю психолога. Вказане свідчить про необхідність внесення змін до Сімейного кодексу України.

Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у аналізі рольової структури, конфліктних сфер і особливостей взаємодії в конфліктах подружжя з мононаціональних і міжнаціональних сімей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Підгола Ю. Дніпропетровщина – серед регіонів-лідерів за кількістю шлюбів і розлучень. Суспільне. Дніпро. 2024. URL: <https://susplne.media/dnipro/810147-dnipropetrovsina-sered-regioniv-lideriv-za-kilkistu-slubiv-i-rozlucen/> (дата звернення: 01.06.2024).
2. Коваленко А. Кількість випадків домашнього насилля в Україні за рік зросла на 80 %. *Українська правда*. 2024. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/iv-ukrajini-za-rik-zroslo-kilkist-vipadkiv-domashnogo-nasilstva-302210/> (дата звернення: 01.06.2024).
3. Багнета Н. Подружній конфлікт як соціально-психологічний феномен. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*, 2011. № 2. С. 188–195.
4. Бужинська С. М., Губанова О. В. Сімейні конфлікти: причини виникнення та засоби психологічної допомоги. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*, 2020. V. 2. С. 135–137.
5. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування. К.: «Професіонал», 2004. 304 с.
6. Шепеленко Т. Л. Співвідношення понять «комунікація», «спілкування», «комунікативна діяльність» як педагогічна проблема. *Педагогіка вищої та середньої школи*, 2013. Вип. 38. С. 373–376.
7. Кіслов Д. В. Термінологія комунікації: теоретичний дискурс та його практичне використання. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 2013. № 3. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=551> (дата звернення: 01.06.2024).
8. Кулик І. В. Основи консультування: методичні рекомендації. Івано-Франківськ: HAIP, 2018. 91 с.
9. Теоретико-методологічні проблеми психології: курс лекцій. Х.: НУЦЗУ, 2016. 191 с.
10. Fatimayin F. What is communication? National Open University Of Nigeria, 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/337649561_What_is_Communication (дата звернення: 01.06.2024)
11. Дяковський О. С., Габрелян А. Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.